

береді. (5) Ал С.Мырзабеков Ш-ны мүлдем дауыссыздардың қатарына қоспайды. “Ш дыбыс емес-әріп. Ол Ш дыбысының созылыңқы варианты” деген пікірге келеді.

Әдебиеттер:

1.Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). — Астана: Елорда, 2000. — 527 бет

2.Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: Оқу құралы. — Алматы: «Қазақ университеті», 1993. — 136 бет

3.Жүнісбеков Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері: қазақ фонетикасы. — Алматы: «Абзал-ай», 2018. — 367 бет

4.Латын әліпбиі: теория, әдістеме және насихат. — Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2019. — 280 бет

№8 – сабақ

Тақырыбы: Түбір сөздердің емлесі.

Мақсаты: Түбір сөздердің емлесін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

1. Төл сөздердің емлесі.

2. Шет тілден енген сөздердің емлесі

Қосымшалардың жалғануы.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» оқулығы.

Қазақ тілінде түбір сөздер тіл үндесімі бойынша жазылады.

§11. Сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: azamat, yntymaq, bosaga, turmys; asem, memleket, izet, umit, soilem.

Е с к е р т у. Кейбір кірме сөздерде үндесім сақталмай жазылады: quziret, qudiret, muqalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet, qadir, kitap, taúqimet, qaziret.

§12. Сөздердің, сондай-ақ сөз тіркесіндегі жеке сөздердің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: qulun (qulun емес), júzim (júzum емес), kólek (kólik емес), júrek (júrok емес), orynduq (orunduq емес), kók oramal (kóg oramal емес), aq ala (aú ala емес), aq aiú (aú aiú емес); bara almamyn (baralmamyn емес), barsa igi edi (barsigedi емес), baryp pa eken (baryppeken емес), kele jatyr (kelatyr емес).

§13. Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша игерілген түрде жазылады: taúar, nómir, poshta, kástóm, pálte, poıyz, siez.

Қосымшалардың жалғануы

§14. Қосымшалар түбір сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке болып жазылады: jumys-shy-lar-dyń, qart-tar-dyń, baqsha-myz-da; mekemedede, bereke-si, teńiz-shi-ler; kitap-tyń, qudiret-ke, muqa-lim-niń; kógal-qa, kógorai-qa.

§15. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, оған жалғанатын қосымшалар қатаңнан басталады, дауысты, ұяң немесе үнді болса, қосымшалар ұяң не үндіден басталып жалғанады: halyq-qa, qyrat-tar, mektep-ke, kólik-pen; táj-ge, qaryz-qa, juldyz-dar; tań-qa, pán-der, tal-dyń, kól-ge, bala-qa, bala-lar, áje-ge, áje-niń.

§16. Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған у, і әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады. Мысалы: ауыл – аулы, дауыс – даусы, ерін – ерни, халық – халқы, орын – орны, ғұрып – ғұрпы, қурық – қырқы, кóрик – кóрки (бет-ажар), áрип – áрпi, нарық – нарқы, парық – парқы, қулық – қулқы.

Е с к е р т у. Мағынасына нұқсан келетін сөздерде у, і түсірілмей жазылады. Мысалы: qulyq – qulyǵy; kórik – kórigi (ұстаның құралы); qalyp – qalyby (нанның қалыбы); quyuq – quyuǵy (сандық мағына); naryq – naryǵy (термин).

§17. Соңғы буынында á әрпі жазылатын түбір сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: kinási, kinásiniń, kináli, kúnási, kúnásiniń, kúnásine, kúnásinen, shúbási, shúbásiniń, shúbásiz, kúási, kúásiniń, kúásine, kúásinen, kúálik, kúáger, kúmáni, kúmániń, kúmáńdi, kúmáńshil. Бірақ ашық дауыстылармен келетін қосымшалар жуан жалғанады: kúnáǵa, kúnádan, kinálaǵy, shúbálanǵy, kúáǵa, kúádan, kúmáńǵa, kúmáńdanǵy.

§18. s немесе z дыбыстарына аяқталатын сөздерге s, sh дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: tuzsyz (tussyz емес), sózsiz (sóssiz емес), jazsyn (jassyn емес); basshy (bashshy емес), áyuzsha (áyushsha емес), qussha (qushsha емес).

§19. n дыбысына аяқталатын сөздерге ǵ, g, b, m дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: buryńǵy (buryńǵy емес), jańǵa (jańǵa емес), qaýynǵa (qaýynǵa емес), túńgi (túńgi емес), tómengi (tómeńgi емес), júgenge (júgeńge емес), janbaidy (jambaidy емес), kónbedi (kómbedi емес), senbeidi (sembeidi емес), saimanmen (saimammen емес).

§20. k, q, p дауыссыздарына аяқталған түбір сөзге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, g, ǵ, b болып ұяңданып жазылады: júrek – júregi, súiek – súiegi, kúrek – kúregi; qazaq – qazaǵy, bairaq – bairaǵy, taraq – taraǵy; kitap – kitaby, aspar – aspaby, lep – lebi;

Ал осы дауыссыздарға аяқталатын етістік түбіріне көсемшенің -a, -e, -i жұрнағы жалғанғанда, g, ǵ, b, ú болып жазылады: ek – egedi, tók – tógedi; taq – taǵady, baq – baǵady; ker – kebedi, keýip, jar – jabady, jaýyp, tap – tabady, taýyp. Бірақ sap – saryp, sarynda, tarap – tararynda, tararymızdan, qazaq – qazaqu тәрізді сөздердің түбір тұлғасы сақталып жазылады.

§21. Түбір сөзге -hana, -ǵoi, -qoi, -kez, -kesh, -paz, -ger, -ker, -tal, -dar, -qor, -kúnem, -niki (-diki, -tiki), -men (-ben, -pen) тәрізді араб, парсы тілінен енген және төл қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарамай жалғанады: kitaphana, emhana; danagói, aqylgói; sánqoi, áyesqoi; arbakesh, baishykeshe; jıhankez; ónerpaz, bilimpaz; zańger, saýdager; kásipker, qairatker; sezimtal, úǵymtal; dindar, qaryzdar; mansapqor, jemqor; paidakúnem; ataniki, áyıldiki, qazaqtiki; qoǵammen, ultpen, qyzben.

§22. Екінші сыңары basy, asy, aǵasy, anasy тұлғаларымен келген біріккен сөздерде септік жалғаулары сөздің тәуелдік формасына жалғанады: Elbasyna, Elbasyn, Elbasynnda, otbasyna, otbasyn, otbasynnda, qonaqasyna, qonaqasyn, qonaqasynnda, otaǵasyna, otaǵasyn, otaǵasynnda, otanasyna, otanasyn, otanasynnda. Тәуелдік жалғауының III жағы жалғанбайды.

Шет тілден енген сөздердің емлесі.

§77. ë әрпі ó әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: mańóvr (-diń, -i, -ge, -ler),

brýselóz (-diń, -i, -ge, -ler), aktór (-diń, -i, -ge, -ler), amóba (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), dirijór (-diń, -i, -ge, -ler), rejisór (-diń, -i, -ge, -ler).

§78. ц әрпі және сц әріп тіркесі s әрпі арқылы жазылады:

sirk, sıfr, sılndr, sırkýl; desimetr, medısına, proporsional, abzas, kvars, konstitýsıa, korporasıa, seh; senarı, sıofit, abses, absısa, plebisıt.

Е с к е р т у. Қатар келген ц әрпі ts тіркесі арқылы таңбаланады: pıtsa, Nıtsa.

§79. -тч дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі т әрпі түсіріліп жазылады: skoch, skech, mach.

§80. щ әрпі төл сөздерде shsh әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде sh әрпімен таңбаланады: ashshy, tushshy, keshshe;

ýchılıshe, praporshık.

§81. э әрпі е әрпімен жазылады: element, elevator, ерора, poetika, koefisient.

Е с к е р т у. -оә әріп тіркесімен аяқталатын сөзде э әрпінің орнына і жазылады: aloi, kapoi.

§82. ю әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін іу әріп тіркесімен: aiú, oiú; Iúpter, Iúrmala; kaiúta, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін ұ әрпімен таңбаланады: parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser, lúks, salút, valúta, búdjét, búrokratia, sújjet, búleten; fúchers, kompúter, tútor, konúktýra, konúktivít. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған ю орнына ú жазылады: qíú, kíú, díú. §83. я әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін ia әріп тіркесі арқылы: iaǵni, qoiaп; Ialta; soia, ideia; ġireiadio, súbiadio; alians, komiak, ал дауыссыз дыбыстан кейін á арқылы таңбаланады: akýmýlá tor, mýláj, zará d, kalkýlá tor. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады.

Е с к е р т у. и (і) әрпінен кейін тұрған я-ның орнына а жазылады: qiaг, sia, Túrkia, jaгia.

§84. Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады, жіңішкелік белгі (ь) ескерілмейді: ansámbi (-diń, -i, -ge, -der), dúbi (-diń, -i, -ge, -der), rúbi (-diń, -i, -ge, -der), paró l (-diń, -i, -ge, -der), asfált (-tiń, -i, -ke, -ter), púlt (-tiń, -i, -ke, -ter), ált (-tiń, -i, -ke, -ter), ós (-tiń, -i, -ke, -ter), vólt (-tiń, -i, -ke, -ter), búldog (-tyń, -y, -qa, -tar), batalón (-niń, -i, -ge, -der), medalón (-niń, -i, -ge, -der), koról (-diń, -i, -ge, -der), gastról (-diń, -i, -ge, -der), alkogól (-diń, -i, -ge, -der), kúlt (-tiń, -i, -ke, -ter), gólf (-tiń, -i, -ke, -ter), vestibúl (-diń, -i, -ge, -der), sírkúl (-diń, -i, -ge, -der), roial (-diń, -i, -ge, -der), álpinis (-tiń, -i, -ke, -ter), álternativ (-tiń, -i, -ke, -ter), kobált (-tiń, -i, -ke, -ter), festivál (-diń, -i, -ge, -der), álbátros (-tyń, -y, -qa, -tar), álbom (-nyń, -y, -ǵa, -dar), álmanah (-tyń, -y, -qa, -tar), áltrón (-nyń, -y, -ǵa, -dar), álfa (-nyń, -ǵa, -lar), váls (-tiń, -i, -ke, -ter), bálzam (-nyń, -y, -ǵa, -dar), pálma (-nyń, -sy, -ǵa, -lar), oftálmolog (-tyń, -y, -qa, -tar), búldozer (-diń, -i, -ge, -ler), múltfilm (-niń, -i, -ge, -der), últrasáyle (-niń, -si, -ge, -ler), fólklor (-dyń, -y, -ǵa, -lar), vólfрам (-nyń, -y, -ǵa, -dar).

Е с к е р т у. Мына сөздерде жіңішкелік белгісі ескерілмейді, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады: bron (-nyń, -y, -ǵa, -dar), monastyг (-dyń, -y, -ǵa, -lar), gýash (-tyń, -y, -qa, -tar), týsh (-tyń, -y, -qa, -tar).

Түбір сөздердің жазылуы.

Р.Сыздықованың «Қазақ тілінің анықтығышы».

§ 20. Көп буынды түбір сөздер, көбінесе, бірыңғай жуан не жіңішке болып келеді: бала, жылқы, табан, тұрмыс, өмір, терезе, тебен, қыдыр, кідір(у). Мұндайда сөз бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке дауысты дыбыс әріптерімен жазылады.

Көп буынды түбір сөздер аралас (жуан және жіңішке) буынды болып та келеді, мұндайда бір сөз ішінде жуан-жіңішке дыбыс әріптері жазыла береді: қызмет, мұғалім, кітап, қадір, тарих.

Аралас буынды сөздер, негізінен, араб-парсы тілдерінен енгендер.

§ 21. Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген және көбінесе термин болып келетін сөздердің басым көпшілігі орыс орфографиясы бойынша жазылады: алюминий, антоним, аудитория, бухгалтер, повесть, гарнизон, гастроль, генерал, геофизика, коммутатор, конгресс, контейнер, плацдарм, плацкарт, термометр, террор, фракция, фрегат, хром, хронограф, цемент, цифр т.т.

§ 22. Орыс тілінен енген сөздердің ішінде дыбысталуы өзгеріп қалыптасқан бірқатар сөздер сол өзгерген күйінде жазылады. Олардың дені – қазақ тіліне ертеректе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген сөздер. Бұл

сөздер, негізінен, тұрмыстық зат, бұйым атаулары мен әкімшілік, сот, сауда, шаруашылық салаларына қатысты атаулар болып келеді: әшмүңке (восьмушка), барқыт, бәтеңке, бәтес, божы (вожжи), бөкебай (пуховый), бөрене (бревно), бөшке, жәшік, кәзекей (казакин), көшір (кучер), калаш (калач), шөген (чугун); ауылнай, болыс, поштабай, сот, кәтелешке (каталашка), түрме, пәтерь (квартира), шіркеу (церковь), тауар, зауыт, кір (гиря), келі (килә, кило емес, бірақ киловатт, киловольт, килограмм).

Тұлғасы өзгертіліп жазылатын орыс сөздерін емле сөздіктерінен қарап білуге болады.

Орыс тілінен келген кірме сөздердің бірқатары соңғы дауысты а дыбысын түсіріп қалыптасқандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: газет (газета емес), минут (минута емес), пар (пара емес), секунд (секунда емес), гранат (граната емес), координат (координата емес), цифр (цифра емес). Ал негізінен, а-ға аяқталатын кірме сөздер, әсіресе терминдер соңғы дауысты дыбысын сақтап қолданылады және солай жазылады: кассета (кассет емес), кантата (кантат емес), тирада (тирад емес), капсула (капсул емес), оптика (оптик емес) т.б. Бұлардың барлығының жазылуын сөздіктен қарап алу керек.

Ескерту. Көркем әдебиетте белгілі бір заманды суреттегенде немесе ертеректегі ақын-жыраулар мен жазушылардың шығармаларында осы күнгі орысша тұлғасы сақталып жазылатын бірқатар сөздер өзгерген түрде берілуі мүмкін. Мысалы: майыр (майор), ояз (уездный начальник), жандарал (генерал-губернатор), сияз (съезд), старшын (старшина), бексіл (вексель) т.б.

§ 23. Араб, парсы тілдерінен, сондай-ақ туыстас татар, өзбек т.б. тілдерден енген сөздер қазақша айтылуынша жазылады, яғни сол тілдердегі тұлғасы сақталмайды: бұқара (фуқара), пікір (фикр), әкім (хаким), әзір (хазир), пайда (файдә), наурыз (ноуруз), қате (хата), мақта (пақта), жүзім (йүзүм) т.б.

§ 24. Жазу тәжірибесінде кейбір түбір сөздер екі түрлі дыбысталуына (айтылуына) қарай екі (кейде тіпті үш) нұсқада беріліп жүр. Бұларды бөліпбөліп тану қажет. Бірқатар түбір сөздердің екі, кейде үш вариантының да жазылуы заңды түрде орын алады. Олардың бір тобының (сан жағынан өте шағын тобының) екі нұсқасын қатар қолдана беруге болады: айғай – айқай, бұндай – мұндай, балуан – палуан, ертегі – ертеқ, пәле – бәле, гауһар – жауһар, заңғар – зеңгір, байымдау – пайымдау – бағамдау, айдаһар – аждаһа, сықылды – секілді, өзге – өңге, уәде – уағда, жәбір – зәбір, жаһан – жиһан, айуан – хайуан т.б.

Сонымен қатар тек бір нұсқасын (вариантын) қабылдап, соның жазылуын қалыптастыратын қатарлар да бар. Соңғылар көбінесе “фонетикалық дублеттер” деп аталатын, яғни кейбір дыбыстары ғана өзгеше келетін сөздер болады. Мұндайда орфографиялық норма болып есептелетіндері сөздікке енеді де, өзге нұсқалары жақша ішіне “емес” деп көрсетіледі. Мысалы: қазір (кәзір, қазыр, хазір емес), міне (міні емес), ерегіс (ерегес емес), жіті (жыты емес). Бұл күнде жазылуы едәуір орнығып қалған кейбір сөздердің өзге қатарлары “емес” деген белгімен көрсетілмеуі де мүмкін.

Әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы. - А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. - Астана: 2002. - 784 б.
2. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. - 527 б.
3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. – Алматы: Рауан, 1996. - 284 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1996. - 341 б.